

SLÄKT

OCH

HÄVD

Tidskrift utgiven av
GENEALOGISKA FÖRENINGEN

Riksförening för släktforskning

Nr 3 • 2012

SLÄKT OCH HÄVD

Släkt och Hävd har givits ut av Genealogiska Föreningen sedan 1950.

Tidskriften distribueras med 4 nr/år till alla medlemmar
och till prenumeranter (bibliotek och institutioner).

Postadress: Släkt och Hävd, Genealogiska Föreningen,
Anderstorpsvägen 16, 1 tr, 171 54 Solna.

Ansvarig utgivare: Erland Ringborg. Upplaga: 2 700 ex.

Tryck: Elanders Sverige AB, Vällingby. ISSN 0489-1090.

Genealogiska Föreningen

www.genealogi.net

Föreningen, grundad 1933, är öppen för alla släkt-, person- och lokalhistoriskt intresserade. Lokalerna är öppna måndag-onsdag kl 12–20, torsdag kl 12–18 och fredag kl 12–15. Personalen hjälper Dig att hitta rätt i samlingarna. Bl.a. finns en stor klippsamling med familjeannonser (också tillgänglig på medlemssidorna på webbplatsen), hängmapparkiv ordnat efter släktnamn respektive ortnamn med

skrifter, utredningar och tidningsklipp – ofta material som inte finns tillgängligt någon annanstans – samt bibliotek med släktböcker, yrkesmatriklar, hembygdslitteratur och datorer med digitala forskningsresurser.

Som medlem får Du gratis service med eftersökning i samlingarna via beställning per epost eller telefon samt rabatt på kopiering och försäljning. Du kan också fördjupa Dig som forskare genom tematräffar och föredrag, eller engagera Dig tillsammans med oss i något av de frivilligprojekt som pågår för att utveckla samlingarna; utöka klippsamlingen, ta fram register m.m. GF tar också emot forskningsuppdrag mot tidsbaserad ersättning.

Medlemskap erhålls genom inbetalning av årsavgiften 250 kr till föreningens plusgirokonto 83 84 95–0. Närmare information, se www.genealogi.net.

På omslagets framsida: Detalj av en passjournal. Riksarkivet, Justitiekanslerämbetets arkiv EIIIcf, passjournaler, volym 6, februari 1814, Västerviks magistrat.

SLÄKT OCH HÄVD

Tidskrift utgiven av Genealogiska Föreningen
– Riksförening för släktforskning.

Redaktion: Lars-Olof Skoglund, fil. lic. (redaktör, lars-olof.skoglund@comhem.se),
Magnus Bäckmark, fil. kand. (magnus.baekmark@swipnet.se).

Nr 3 • 2012

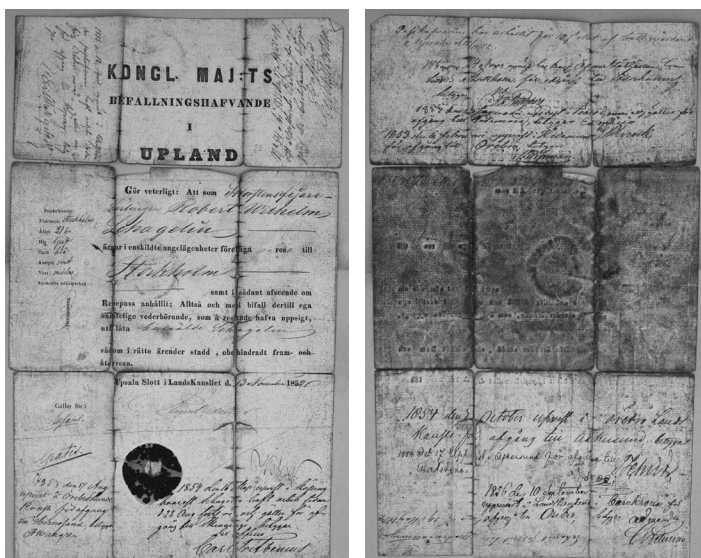
Artikel

Hans Hanner

Källor som dokumenterar resandet i äldre tid.

*En resumé över främst passens historia fram till 1860
med kommentarer om källmaterialet.*

66

Fram- och baksida på ett pass, i det här fallet ett från den 13 november 1852, med införda förpassningar och andra påskrifter fram till den 10 september 1856. Det har tillhört skorstensfejarelärningen Robert Wilhelm Schagelin. Vadstena landsarkiv, Vadstena magistrat F VIII vol. 3, Passhandlingar.

Källor som dokumenterar resandet i äldre tid

En resumé över främst passens historia fram till 1860
med kommentarer om källmaterialet¹

Av Hans Hanner

PASSVÄSENDETS HISTORIA är en historia knuten nära, väldigt nära, maktens behov av kontroll över sina undersåtar. Passtvänet var en verklighet som påtagligt begränsade den enskilde medborgarens frihet, hans och hennes rätt att färdas fritt. När jag som mer eller mindre "världsmédborgare" på 2000-talet blir medveten om att mina förfäder och förmödrar fram till 1860 inte kunde resa inom landet med mindre än att de ansökte om – och förhoppningsvis fick beviljat – ett inrikes pass, då börjar jag ana en annan verklighet än min egen verklighet i dag.

Vad var det för kontrollbehov som makten – kungamakten – uttryckte med passväsendet? Vad ville man kontrollera? Hur väl fungerade passen som medel att kontrollera medborgarna? Följer vi passens historia från deras begynnelse och framåt ser vi hur de utvecklas från att kontrollera rätt så *lite* och rätt så *få* personer till att kontrollera *mer* och att kontrollera *fler*. Vi ser också hur passväsendet många gånger är otillräckligt i sin kontroll (utifrån makthavarens perspektiv) och även hur det tappar kontroll i en värld där resandet ökar. Att kontrollera människor är en stark strävan hos dem som önskar utöva makt men också en svår syssla. Passväsendet är en metod att göra detta. Med utgångspunkt i detta perspektiv är berättelsen om passens historia i Sverige en spänningsfylld berättelse.

¹ Den översikt över befintligt källmaterial som presenteras i denna artikel baserar sig på sökning i Riksarkivets sökmotor Nationell ArkivDatabas (NAD). Arkivens arbete med överföring av arkivförteckningar på papper till digital form för distribution på nätet är ett pågående arbete, och i skrivande stund saknas i NAD några arkiv helt och delvis för sökning, nämligen landskansliernas arkiv för Södermanlands, Skaraborgs och Västmanlands län samt magistraternas arkiv för Eskilstuna, Torshälla, Norrköping, Skänninge, Söderköping, Gränna, Köping, Sala, Västerås och Säter. Den intresserade uppmanas att själv söka sina källor i NAD, på nätadressen www.nad.riksarkivet.se. Kompletteringar till denna artikel välkomnas också av författaren och redaktionen.

De tidigaste spåren av pass får vi söka i en tid då passen inte benämndes pass. Sverige som rike började så sakteliga växa fram efter förra millenieskiftet. Mot slutet av 1100-talet liknade riket en lös sammanfogning av land som dominerades av starka stormannafamiljer – med huvudområdena Götaland och Svealand – men som också var indelad i biskopsdömen: Skara, Linköping, Uppsala, Strängnäs, Västerås och Växjö.² En förutsättning för en kungamakt av Sveriges storlek var en fungerande maktapparat, där apparatens maskineri bestod av en fungerande byråkrati. Den kristna kyrkan var ledande inom området. Tiondebeskattningen började införas på 1100-talet och var mot slutet av 1200-talet helt reglerad. På det världsliga planet formaliserades lagar och nedtecknades i form av landskapslagar. Som en av utlöparna, "tentaklerna" om man så vill, i detta växande maskineri, denna gryende byråkrati, fanns kontrollen av resande.

Reglering av gästning och skjutsning

På Magnus Ladulås tid utfärdades Alsnö och Skänninge stadgor, Sveriges äldsta bevarade skrivna förordningar. År 1279 samlade kung Magnus sina män till hovdag på Alsnöhus vid Mälaren. Man utfärdade en stadga som bland annat reglerade gästning. Bakgrunden synes vara att vägfärdande våldgästade bönderna eller utnyttjade dem alltför hårt för sin försörjning vid sina färder genom landet. I stadgan föreskrevs bland annat att länsinnehavarna inte fick ta ut skjutsning av bönderna om de inte hade kungens brev därpå: "Wir willum at ingin man taki sær skyuth af bondom vtæn han hawi wart breff Þær til". Bestämmelserna kompletterades i Skänninge stadga fem år senare då resande i kungligt uppdrag i landet reglerades.³

Alsnö- och Skänningestadgornas bestämmelser om gästning återkom i landskapslagarna. Vi finner dem i Lydekini excerpter ur Västgötalagen (tidfast till början av 1300-talet). Här talas om "landsherrens brev". Vi finner dem också i Upplands-, Södermanna- och Västmannalagarna (från 1296, respektive 1327 och i avskrifter från 1300-talet). Samtliga innehåller föreskrifter om de skriftliga handlingar, "wart breff" (dvs. kungens) eller "skiutha breff" (brev om hästar) som skulle uppvisas av den som färdades i kungens tjänst. Den senare

² Hagerman, Maja, *Spåren av kungens män. Om när Sverige blev ett kristet rike i skiftet mellan vikingatid och medeltid*. Stockholm 1996, s. 364.

³ Larsson, Inger, *Svenska medeltidsbrev. Framväxten av ett offentligt skriftspråk*. Stockholm 2003, s. 38.

benämningen ”skiutha breff” härrör från Västmannalagen. Det fornsvenska ordet skiut betyder ungefär ”häst som brukas till resandes befordran”.⁴

Dessa bestämmelser skulle skydda allmogen men förstås också gagna dem som färdades i kungens tjänst. Med rätt brev skulle dessa vägfärdare gå att skilja från bedragare, och de som färdades i kungens tjänst blev därmed mer trovärdiga. Just denna tidiga kontrollfunktion levde kvar relativt oförändrad över århundradena. Från Gustav Vasas tid – alltså två sekler senare – finns liknande bestämmelser, och i dem benämns brevet för första gången pass. För att allmogen i fortsättningen skulle kunna utskilja dem de var skyldiga ställa upp med skjutshästar för, nämligen kungens sändebud, skulle dessa som kenne-tecken ha ett märke med rikets vapen samt kungens pass (Gustav Vasa 1538 till allmogen på marknad i Uppsala).⁵

Kontroll av handeln

År 1543 meddelade kung Gustav sina befallningsmän i Östergötland – alltså under Dackefejden – att endast de som kunde uppvisa goda vittnesbörd och pass från kungens befallningsmän i hemorten skulle tillåtas inhandla spannmål. Detta för att upproriska smålänningar inte skulle få köpa.⁶ Här var det alltså köparen som avkrävdes pass.

Men mer naturligt var det kanske att söka kontrollera köpmännen. Under kung Gustavs tid genomfördes stora maktförskjutningar i Sverige. Med hjälp av reformationen lyckades kungen frånta kyrkan den starka makt den tidigare haft och med hjälp av en effektivare byråkrati kunde han bygga upp ett starkt centralstyre. Passen fick en utvidgad funktion som medel i kungens strävan att kontrollera handeln och restriktioner lades på handelsmännen. 1555 beslöts att dessa skulle ha ”wäga bref eller Passebordh af then köpstad han boor uthi”, alltså en passhandling från den stad i vilken han själv bodde och idkade handel.⁷

⁴ Larsson, s. 39 och 142.

⁵ Gustav Vasas registratur, *Handlingar rörande Sveriges historia*, 1:a ser. XII 1538–1539, Stockholm 1890, s. 38f (16/5 1538) via Lövgren, Anna-Brita, ”Rätten att färdas fritt” i Lars M. Andersson m. fl. (red.), *Rätten. En festskrift till Bengt Anklarloo*, Lund 2000., s. 201.

⁶ Gustav Vasas registratur, *Handlingar rörande Sveriges historia*, 1:a ser. XV 1543, Stockholm 1893, s. 258 (3/5 1543) via Lövgren 2000, s. 201.

⁷ *Samling utaf kongl. bref, stadgar och förordningar & angående Sweriges rikets commerce, politie och oeconomie uti gemen, ifrån åhr 1523 in til närwarande tid. Uppå hans kongl. maj:ts nådigesta befallning giord af And. Anton von Stiernman*, del 1, utg. av von Stiernman, Anders Anton, Stockholm 1747, s. 143f (30/5 1555).

Det var fogdarnas uppdrag att såväl granska köpmännens pass som att kontrollera att de sålde bra varor och använde lika mått och vikter. Men när i denna bestämmelse köpmännen i likhet med andra resenärer förelades att färdas på de allmänna landsvägarna var det dock bara av köpmännen det krävdes att de skulle medföra pass.

Kontrollen av handeln går som en röd tråd genom de svenska passens historia, det är en av de centrala kontrollfunktioner passväsendet har haft. Vi ser också när vi kommer fram till den tid då källmaterialet ökar (framför allt 1800-tal) att flertalet av de personer som figurerar i källorna på ett eller annat sätt har med handel eller hantverk att göra.

Kontroll av resor in i och ut ur landet

Passets kontrollfunktion utvidgades ytterligare något under nästa sekel, på 1600-talet. Det som nu blir tydligt i de kungliga förordningarna är hur kronan försöker att mer framgångsrikt kontrollera resande in i och ut ur landet, att få till stånd en effektivare gränskontroll. Och särskilt märkbart var detta – föga förvånande – i början av seklet. Kung Sigismund hade avsatts 1599 och hans farbror Karl trädde in som riksföreståndare. Två år senare, 1601, rådde fullt krig mellan Sverige och Polen. Under de närmast följande åren utfärdades en strid ström av bestämmelser gällande pass: 1602 – förbudsplakat ”att intet resa igenom landet utan resepass”⁸; 1603 – patent ”at ingen skal få skiutshästar, som icke har Pass”⁹; 1605 – mandat ”at Ståthollerne skole hafwe opseende hwadhd de ähre förslagh som reesa aff och an i Landet”¹⁰; mars 1606 – patent ”at fremmande, som inkomma öfwer Grentsen, skole wisa sina Pass Befallningsmännen och sedan widare blifwa förpassade, på det Spioner måste ertappas och straffade blifwa.”¹¹; juni 1606 – mandat ”till Ståthållarne och Fogdarne om flitigt in-seende efter spioner och hvad parti i landet stryka”.¹² Med krigssituationen följde en politisk oro, vilket medförde att behovet av kontroll ökade. Bestämmelserna utgjorde i mångt och mycket påminnelser om redan utfärdade bestämmelser men ofta innehöll de också skärpta regler för passkontrollen. Kronan ville att

⁸ Quiding, Nils Herman, *Svenskt Allmänt Författningsregister för tiden från år 1522 till och med år 1862*, Stockholm 1865, s. 352 (27/11 1602).

⁹ von Stiernman 1747, s. 476f (20/10 1603).

¹⁰ von Stiernman 1747, s. 496f (5/6 1605).

¹¹ von Stiernman 1747, s. 506ff (16/3 1606).

¹² Quiding, s. 352 (5/6 1606).

kontrollmaskineriet skulle fungera smidigt och försökte öka efterlevnaden av rådande regler med utfärdandet av nya förordningar.

I 1605 års mandat (=uppdrag) från Karl – nu kung Karl IX – beskrevs fiendens lumpna handlingssätt: ”Så tage Wåre Fiender och the Förrädere som af Rijket wekne äre, och sigh utahn landz förhålle, ther egenom tilfålle, at sende en hop uthaf theres partij hijt in medh Budh och Bref, hwilke drage Landet egenom, twert och ände längs, och spridhe uth een hoop lögner, och drifwe allehande skadelige Practiker.” Gästgivare och andra undersåtar förbjöds vid högsta straff att låta någon främmande erhålla fordenskap (rättighet att fritt färdas genom landet) med mindre än att de hade ”sådane Pass och bewijs”. Nio månader därefter, i det patent (=öppna brev) som gick ut i mars 1606, upprepades texten från året innan, men med tillägg. Trots det tidigare mandatet så ”förnimmer” man att många tog sig in i landet som ”slätt ingen ting hwarken med kiöpenskap eller annet här i Landet hafwe til at uthrätte”. De drog in på spejeri, blåste i allmogen ”then ene lögnen efter then andra, och then ene större än then andra”. Orsaken till att de lyckades ta sig över gränsen sägs vara att det fanns så många stigar och bivägar ”(som sådant Partij gärna älska, som stoore allmenne vägen, för theres stielmerij skuld icke dierfwes draga).” För att öka passkontrollens effektivitet förbjöds ”allom them som wid Grentsen på thenne sijdan boendes äre” att släppa förbi någon främmande längre än till första gård denne anlände till i landet; de blev dessutom skyldiga att ledsaga den främmande till länsman, vilken hade till uppgift att hantera ärendet vidare. Brevet avslutades med kraftorden: ”Och en hoop skalckar och bofwar som på speijerij och alt ondt hijt in drage, således anten måtte blifwa hädan uthur Landet, eller och måtte tagas wid hufwudet och få theres förtiente straff. Then thette Wårt Mandat icke efterkommer, thet ware sig af hwad stånd thet wara kan, han skal uthan nåder til Lijfwet straffat blifwa.” Tonen i det öppna brevet är kraftfull och kungen strävar efter att med ökat hot om straff styra till striktare efterlevnad av gränskontrollen.

Detta om passens funktion. Hur fungerade passväsendet rent praktiskt vid denna tid? Vilka var det som utfärdade pass och vilka var det som kontrollerade att resenärer var försedda med pass? I samma brev kan man läsa att gränsfogdarna utfärdade bevis för resa inom landet för dem som skulle släppas in över rikets gränser. I övrigt finns en tudelning i ”ovan” och ”nedre” delen av riket, i huvudsak åtskilda av ”Tijweden och Kåmålen”. Ståthållarna i Nyköping och Örebro fick endast släppa igenom dem som medförde bevis utfärdade ”ther nidre wid Grentsen”, av ståthållare i Kalmar, Jönköping eller Älvsborg, alterna-

tivt befallningsmannen i Kronoberg. För dem som reste söderut, ”som ofwan til kommer igenom, och hijt neder åt Landet”, krävdes ståthållarens pass och bevis från Stockholm, Nyköping eller Örebro. För den som från Östergötland nedanför Kolmården skulle resa söderut krävdes pass från Vadstena. I övrigt gällde för resa söderut och vidare över rikets gräns pass från ståthållarna i Älvsborg, Kalmar och Jönköping samt från befallningsmannen i Kronoberg för vardera Västergötland, Kalmar län, Jönköpings län och Kronobergs län. Det som uttrycktes här var alltså passkrav för resa dels över landets yttre gränser, dels mellan ”övre” och ”nedre” delar av landet. Vi kan dock tänka oss att dessa bestämmelser i praktiken innebar ett krav på pass för resa inom landet (vilket också hade uttryckts i förbudsplakatet 1602, fyra år tidigare). Den resande behövde kunna bevisa att han inte var en ”främmande”. Hur allmängiltigt passkravet var, för vilken typ av resor det gällde och hur strikt det efterlevdes är dock mycket svårt att i nutid avgöra. Arkivmaterial saknas för att ge oss goda svar på dessa frågor.

1600-talet med politisk oro och långdragna krig resulterade i att kronan uppvisade en ökad drivkraft att stärka riket i relation till andra länder. Detta behov växte successivt under seklet, behovet av ett starkt och självständigt rike accentuerades. Övertygelsen var att ett lands storhet och välstånd var beroende av en stor befolkning och utveckling av handel och manufakturer. Den svenska staten var i behov av arbetskraft för produktionen och soldater för armén. År 1620 kungjordes att den som lämnade landet utan tillåtelse från högsta ort förlorade rätten att återvända och förverkade sin arvsrätt.¹³ Med vissa undantag (adelssöners utlandsstudier, söner från övriga stånd att praktisera handel och hantverk utomlands) var det i princip förbjudet att emigrera från Gutav II Adolfs regering fram till 1800-talets mitt.¹⁴

År 1634 reformerade Axel Oxenstierna statsförvaltningen och inrättade länsstyrelser. De utgjorde den högsta statliga myndigheten i varje län och fick en mycket stark maktställning. Som chef satt landshövdingen – Kungl. Maj:ts befallningshavande – och han betraktades som kungens ställföreträdare. Länsstyrelserna hade till uppgift att vara länets högsta polismyndighet – att övervaka att lag och rätt skipades av domstolarna, att kontrollera att fogdarna drev in

¹³ ”Förbud på svenske folks utdragande utur riket, och hvilkom skall vara efterlåtet att resa utrikes” i von Stiernman 1747, s. 757ff (25/4 1620).

¹⁴ Lövgren 2000, s. 202.

skatter på rätt sätt m. m., men också att stävja oro och uppror samt att utfärda pass. Landshövdingen ansvarade för att pass utfärdades i hans län, och han var också den som hade rätt att delegera denna arbetsuppgift.

Bestämmelser för gränsskyddet återkom i ett kungligt patent 1638, nu utfärdat av drottning Kristinas förmyndarregering. I patentet angavs att de som började sin resa i Stockholm och avsåg att resa ut ur landet skulle vara försedda med pass från över- eller underståthållare. De som påbörjade sin resa på annan ort skulle ha pass utfärdat av Kungl. Maj:ts befallningshavande i det län varifrån de reste. Kontrollen av utlänningar som reste in i landet skulle utföras av befallningshavande, av befallningsmän, i städerna av borgmästare och råd, i övrigt av länsmän, fjärdingsmän, krögare och gästgivare.

Kontroll av resor över rikets gränser handlade dels om att förhindra spioneri och spridande av villoläror, dels om att hämma åderlåtning av rikets arbetskraft.

Ett kontrollsystem med brister

När man läser de kungliga bestämmelserna kronologiskt, följer dem över tid, slås man av hur uppmaningarna om efterlevnad ständigt återkommer. Det framgår tydligt att systemet brast i tillämpningen. År 1685 – under Karl XI:s regeringstid – skickades en förordning till alla landshövdingar där man sade sig ”mot förmodan” förnimma att kravet på pass lite eller inte alls efterlevdes, vare sig ute i landet eller på gränsorterna. Det som då händer, sades det, är inte endast att en och annan som i riket förvärvat ”stora Penningar” beger sig iväg med all sin egendom och därmed smiter från att betala genanten (den avgift en besökande borgare var skyldig att i en stad erlægga för rättigheten att där idka näring), utan också att många som med flit gjort stora skulder olovandes rymmer ut ur landet.¹⁵

I denna förordning framfördes ett antal specifika krav som skulle gälla för att ett pass skulle vara giltigt. Det fick inte vara mer än åtta dagar gammalt, och det skulle åtföljas av ett bevis från den resandes värd, alltså där passhavaren bott eller övernattnat när passet utfärdades. Detta värdens bevis skulle meddela vilket datum den resande hade avrest och lämna uppgift om att vederbörande då innehade ett korrekt pass, och därtill innehålla uppgifter om resenärens utseende, ålder och stånd.

¹⁵ *Kongl. Stadgar, förordningar, bref och resolutioner, ifrån åhr 1528 in til 1701. Angående justitie- och executions-åhrender*, utg. av Schmedeman, Johan, Stockholm 1706, s. 893f (27/3 1685).

Detta förhållande, att resenären skulle medföra inte bara ett pass utan också ett bevis från sin värd kan verka lite förvirrande. Bestämmelsen om de dubbla dokumenten torde ha lämnat ett utrymme för glidande gränser för vad som var vad – var gick gränserna mellan ett pass och ett intyg? I förordningen från 1685 talas om ett intyg från resenärens senaste värd. Vanligare är att vi finner dokument utfärdade av den person i vilkens tjänst den resande var eller hade varit – för gesällen mästaren, för drängen kanske greven, för lumpsamlaren pappersbrukets ägare. Landshövdingen, eller den underlydande till vilken han delegerat uppgiften, var den som skulle lämna myndighetens tillstånd till resan, utfärda själva passet. Här gled dock gränserna. Lövgren konstaterar att det inte var helt ovanligt att en husbonde, speciellt då adelsmän, förpassade sina tjänare med egenhändigt skrivna pass, och det fortfarande i mitten av 1700-talet. I takt med att regelverket över tid skärptes övergick dessa intyg till att mer entydigt utgöra en ansökan om och ett underlag till pass.¹⁶

Kraven fortsatte att skärpas. 1694 utfärdade kungen en befallning till överståthållaren i Stockholm att han skulle försäkra sig om de passökandes identitet. Detta för att personer utverkat sig slottskansliets pass under främmande namn.¹⁷ Två år senare upprepades denna bestämmelse, och nu för hela landet, eftersom köpmän och andra personer en och annan gång hade ankommit till gränsen och ”där antingen hafwa altsinge Pass eller hafwa tagit sig sådane under vägen, ifrån en eller annan Stad, som det dem faller i sinnet, prætenderandes därmed att fritt passera”. Landshövdingarna befalldes att säga till magistraterna i städerna att de ”intet understå sig att meddela Pass åt någre andre, än de, som i Städerne hos dem äro wistandes och där hafwa deras ständige tilhåld”.¹⁸

Från den här perioden, runt 1680 och några årtionden framåt, härrör de äldsta passhandlingar vi idag finner i våra arkiv. Det som bevarats är framför allt lösa pass och passansökningar. I princip finns inga förteckningar över utfärdade pass bevarade; som kuriosum kan dock nämnas volym B I: 1 i Gävleborgs läns landskanslis arkiv. Serien ”Brev- och supplikdiarier (fr.o.m. 1732

¹⁶ Lövgren 2010, s. 22f.

¹⁷ ”Till Kong. Rådet och ÖfverStåthållaren Herr Grefwe Christopher Gyllenstierna, angående de resandes förpassande.” i *Samling utaf kongl. bref, stadgar och förordningar & angående Sveriges rikets commerce, politie och oeconomie uti gemen, ifrån åhr 1523. in til närwarande tid. Uppå hans kongl. maj:ts nådigesta befallning giord af And. Anton von Stiernman*, del 5, utg. av von Stiernman, Anders Anton, Stockholm 1766, s. 442. (2/1 1694).

¹⁸ ”Till alla Landshöfdingar, angående de resandes Pass.” i von Stiernman 1766, s. 572 (6/4 1696).

även benämnda journaler)” upptar i sin första volym 1675–1772 bland annat ”extrakt över ankomna och avgångna brev samt [...] expedierade pass 1679 maj–1680 jan” och dessutom en fuktskadad ”passjournal 1679 sept.–1680 mars”.¹⁹

Passbestämmelserna satte även avtryck i domböckerna i form av mål gällande förfalskade pass. I Kopparbergs län, häradsrätternas renoverade domböcker för år 1695, finner vi protokollet från det ordinarie häradstinget hållet den 23 april med menige man av Husby socken. Länsman Anders Bengtsson anklagade soldaten Håkan Äpple för att han författat ”ett falskt pass och besked” för ”Qwinfolket Maria Joenssdotter”, daterat 29 oktober 1694, och i det skulle han ha förfalskat både kyrkoherden Daniel Lindbergs och adjunkt Daniel Barkmans namnteckningar. Bakgrunden var att Maria under tjänst i Falun blivit straffad för stöld, därefter återvänt till sin hemsocken Husby och bett prästen om besked för att få bege sig till Ovensjö (eftersom folk i Husby kände till vad som hänt henne i Falun). Prästen nekade med mindre än att hon uppvisade ett besked från Falun, där hon sist tjänat. Hennes bror Hans Joensson, under påtryckning av systemen och deras mor, övertalade då soldaten Äpple med hjälp av ett par kannor öl (efter att denne under tre veckors tid nekat) att författa det förfalskade passet. Maria begav sig av till Ovensjö med det förfalskade passet, men prästerskapet där fattade misstanke eftersom de visste att kyrkoherde Lindberg redan var avliden när handlingen skulle ha skrivits! De sände passet till adjunkt Barkman som inte vidkändes namnteckningen och som vände sig till länsman. Intressant är domens utfall. Häradsrätten konstaterade att brottet var kriminellt, ”men doch likwäll såsom härigenom ingen skada händ eller Sweriges Lag dett Rätten weth af, omtahlar den falskhet som brukas genom skriffter och slickt när ingen skada händer hur den kommer att afstraffas, Soll-daten och hwad widkommer han hwarken äger böter eller fåhr annorlunda än Corporalstraf undergå, det och äfwen med Hanss Joensson för dess fattigdom; skie lærer”. Eftersom häradsrätten fann att det inte existerade någon tydlig lag för hur straff skulle utdömas i ett fall som detta så underställdes ärendet hovrättens ”Högrättwijse ompröfwande”.²⁰

¹⁹ NAD.

²⁰ Riksarkivet, Häradsrätternas renoverade domböcker Kopparbergs län vol. 32 år 1695, s. 425, 439, 453–461.

Växande byråkrati och utökad kontroll

Under 1700-talet växte passväsendet. Den svenska statsapparaten förändrades, en kraftfullare byråkrati byggdes upp vilket ökade förutsättningarna för utökad kontroll. År 1720 infördes en ny regeringsform, tre år senare, 1723, en ny riksdagsordning, 1734 trycktes Sveriges Rikes lag. Inom flera samhällsområden beslutades om nya stadgar som utökade den samhälleliga kontrollen, exempel därpå är legohjonsstadgan 1723 och 1739, produktplakatet 1724 och nya tullregler och taxor 1739.²¹ Vad beträffar passväsendets förändring kan den beskrivas utifrån två aspekter. Dels utökades och skärptes regelverket för utfärdande av pass och kontroll av passinnehav, dels utökades passens kontrollfunktioner till nya områden.

Den första av dessa aspekter, att det utökade och skärpta regelverket medförde att kontrollen kunde utövas mer framgångsrikt inom de områden som passen tidigare syftat till att kontrollera, nämligen gränskontroll och kontroll av handel, avspeglar sig i de kungliga skrivelserna.

1719 kom en kunglig resolution som innehöll dels sjötullskammares rätt att utfärda pass till sjöfarande, dels länsstyrelser s rätt att utfärda pass för boende i städer, om det "wid särdeles tillfällen nödigt är".²² 1727 utfärdades en resolution, med hänvisning till 1696 års brev till landshövdingarna, att städerna kunde utfärda pass för borgare och fast boende i staden, men inte för dem som bodde på landet runt omkring.²³

Allmogen gjorde inom vissa områden arbetsvandringar. För dessa resor fick kyrkoherden skriva ut "bevis". I ett kungligt brev 1726 meddelas att prästerskapet i dessa bevis skulle införa den resandes ålder.²⁴ Detta resebevis, var framför allt praktiskt att administrera. Tanken var att prästen kunde utfärda det för bondebefolkningen som hade långt till residensstaden och landskansliet.

²¹ Ståhl, Gunnar, *Vilka reste och varför, 1720–1750? Om resor som spegel av samhälle och utveckling; resor över Ystad och resor från Malmöhus län*. D-uppsats vid Historiska institutionen, Stockholms universitet, Stockholm 2007, s. 23.

²² *Utdrag utur alle ifrån den 7. decemb. 1718. utkomne publique handlingar, placater, förordningar, resolutioner ock publicationer, som riksens styrsel samt inwärtas hushållning ock författningar i gemen, jämwäl ock Stockholms stad i synnerhet, angå; [...] Första delen til år 1730*. Utg. av Modée, Reinhold Gustaf m. fl., Stockholm 1742, s. 117 (1719) via Ståhl, s. 20.

²³ Modée, 1742, s. 713 (1727) via Ståhl, s. 20.

²⁴ "Bref till Landshöfdingarne, at Prästerskapet i sina bewis, som utgifs till dem, som komma at tjena utom Sochnen, skola införa deras ålder." i *Årstrycket* (25/11 1726).

År 1735 infördes för utrikes resor en särskild avgift, en så kallad passageraravgift. De pengar denna avgift inbringade användes för utbetalningar till änkor och avskedad personal knuten till flottan. Avgiften fanns kvar i över tvåhundra år och på Krigsarkivet, i flottans räkenskaper, påträffas för perioden 1735–1851 namnförteckningar över utrikesresenärer som erlagt avgift. (I vissa fall redovisas även de som varit befriade.)²⁵

I mars 1739 sände Kungl. Maj:t ut en resolution på bondeståndets allmänna besvär § 60, i vilken uttalas landshövdingars rätt att delegera utfärdandet av pass till kronofogdar.²⁶ I juli samma år gick en ny påminnelse ut om att pass för utrikes resa endast fick utfärdas av landshövdingarna och av Överståthållarämbetet.²⁷

Regleringar mot "löst" folks strykande kring landet

Den andra tydliga förändringen av passväsendet under seklet – utöver striktare administrativa regler – har även den sin grund i den ökade byråkratin med dess effektivare kontroll. Med en bättre fungerande passkontroll öppnades möjligheten att mer framgångsrikt kontrollera grupper av människor man tidigare inte lyckats kontrollera så väl. Under 1700-talet tillkom uttalat skärpta bestämmelser om dem som inte var bofasta och som inte hade arbete, om dem av våra anor som kallades "löst" folk, som saknade stadigt arbete till sin försörjning. Lövgren beskriver hur passlagstiftningen samverkade med tjänstehjonstadgan och försvarslöshetsförfattningarna, fattigvårdens utformning och bestämmelserna om gesällvandring. Det hände att kringvandrande personer undanhöll sin arbetskraft, att de besvärade bofasta med tiggeri eller föll fattigvården till last, att de begick brott på grund av sin fattigdom, att de spred smittosamma

²⁵ Ståhl, s. 6 och 10f.

²⁶ *Utdrag utur alle ifrån 1729. års slut utkomne publique handlingar, placater, förordningar, resolutioner och publicationer, som riksens styrsel samt inwärtas hushållning ock författningar i gemen, jämwäl ock Stockholms stad i synnerhet, angå; [...] Andra delen til år 1740.* Utg. av Modée, Reinhold Gustaf m. fl., Stockholm, 1746 (16/3 1739) via Lövgren, Anna-Brita, "Pass inom riket? Javisst!" i *Ale. Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge* 2010:3, s. 23.

²⁷ "Publication angående de Resandes förpassande" i *Utdrag utur alle ifrån 1739. års slut utkomne publique handlingar, placater, förordningar, resolutioner och publicationer, som riksens styrsel samt inwärtas hushållning ock författningar i gemen, jämwäl ock Stockholms stad i synnerhet angå [...]* *Tredie delen til 1747. års slut.* Utg. av Modée, Reinhold Gustaf m. fl. Stockholm 1749, s. 1606 (20/7 1739) via Ståhl, s. 20.

sjukdomar. Önskan var att motverka detta genom att införa särskilda villkor för att få pass och att särskilda föreskrifter om resan skulle finnas inskrivna i passet.²⁸

I augusti 1739 kom en förnyad stadga för "Tienstefolck och Legohion" i vilken villkoren från den tidigare stadgan från 1723 skärptes ytterligare. Den man som var obesutten och inte hade särskilda skäl att vara utan arbete måste åta sig årstjänst eller annars tvångsmässigt sättas i arbete för kronan eller annan allmän syssla eller bli soldat. Liknande villkor gällde för kvinnor. Böndernas ekonomiska självständighet inskränktes. Tvångsbestämmelserna rörande böndernas hemmavarande barn skärptes, det blev nu endast tillåtet att behålla en son och en dotter hemma.²⁹ I november samma år utfärdades ett förbud för att stävja rörelsefriheten för arbetare hos fabriköre och hantverkare. Dessa fick nu inte "löpa ifrån then ena til then andra" utan tillstånd och bevis.³⁰

Två år senare, 1741, utfärdades en förordning angående löst och onyttigt folk som kom in i landet från utrikes orter samt om tiggeris hämmande.³¹ 1748 utfärdades en förordning "angående hämmande av så kallade Tartarers och Zigeuners, samt annat löst folks och lättingars strykande omkring landet". De uppräknade grupperna tilläts vara bofasta och idka lovlig näring och de kunde få pass till marknader eller angelägna ärenden men då med inskriften i passet att de inte fick "stryka kring landet".³² En ny förordning 1763 angående "Tartarers och Zigeuners förpassande" innehöll tillägget att det i deras pass också skulle anges vilken väg den resande skulle ta, hur lång tid han hade till sitt förfogande samt att endast närmast anhörig fick följas åt – inga större följen fick förekomma.³³

²⁸ Lövgren 2000, s. 203.

²⁹ "Kongl. Maj:ts Förnyade Stadga Och Förordning, Angående Tienstefolck och Legohion." i *Årstrycket* (21/8 1739).

³⁰ "Publication och Förbud, at Arbetare hos Fabriqueurer och Handtwärckare ei måge utan wederbörligit tillstånd och bewis löpa ifrån then ena til then andra." i *Årstrycket* (2/11 1739).

³¹ "Kongl. maj:ts nådige Förordning, Angående Löst och onyttigt Folk, som från Utrikes Orter i Landet inkomma; Samt om Tiggeries hämmande." i *Årstrycket* (1/10 1741).

³² "Kongl. Maj:ts Ytterligare Nådige Förordning, Angående Hämmande af the så kallade Tartarers och Zigeuners, samt annat löst folks och lättingars strykande omkring landet." i *Årstrycket* (24/3 1748), via Lövgren 2000 s. 203.

³³ "Kongl. maj:ts nådige Bref til samtelige Landshöfdingarne, angående Tartarers och Zigeuners förpassande." i *Årstrycket* (14/12 1763), via Lövgren 2000 s. 203.

Man kan resonera om det goda och det onda med ökad kontroll. För den enskilde medborgaren begränsades friheten. Samtidigt begränsades luredrejeri inom handel och brottslighet rent allmänt. Oavsett standpunkt kan vi konstatera att med en ökad byråkrati, en mer välfungerande kontrollapparat, följde en utökad dokumentation. Det är från denna period – ett par årtionden in på 1700-talet – som vi börjar få ett något större källmaterial. Listor över pass, så kallade passjournaler, skulle fungera som avstämningslistor så att myndighetspersoner kunde kontrollera uppgifter mot varandra och komma bedragare på spåren. Centralt skulle de passutfärdande myndigheternas journaler och gränstullarnas kontrolleras mot varandra. Förordningar härom finns från 1746 och 1768. Dessa förordningar avser specifikt resor till utlandet, handelsresor över gränsen till Norge respektive utlandsresor generellt.³⁴

Äldre bevarade passjournaler finns från (med startår) Malmöhus läns landskansli 1721, Laholms magistrat 1725, Ängelholms magistrat 1729 (endast detta år), Luleå magistrat 1734, Kalmar läns landskansli 1741, Kristianstads läns landskansli 1745, Visby magistrat 1749 och Västerviks magistrat 1752.³⁵ Med tanke på passens då framträdande roll att kontrollera dem som reste in i och ut ur landet är det logiskt att dessa tidiga passjournaler huvudsakligen är från kuststäder. De enskilda pass som finns bevarade från slutet av 1600-talet och in i denna tid är också till stor del pass utfärdade i utlandet.

Att bli förpassad

Termen att bli förpassad syftar i grunden på att få ett pass utfärdat för resa. Men det innebar också att visa upp sitt pass och få tillåtelse att fortsätta sin resa. I Carl Linnæi *Skånska Resa* skriver Linné om hur han och hans resällskap den 1 maj 1749 skulle till att lämna Västerås: ”sedan wi här blifwit förpassade af Landshöfdingen Högw. Herr Baron Frisendorff och Lands=Secreteraren Fortelius, skyndade wi med resan.” En vecka senare, när sällskapet skulle avresa från Växjö noterar han åter: ”Landshöfdingen, H. H. Rotlieb på Cronoberg, förpassade oss vidare. Hela dagen continuerade med åska och rägn.”³⁶

³⁴ ”Kongl. maj:ts nådige Förordning, Huru Förhållas skal med them, som wilja resa öfwer Gräntsen til Norrige.” (7/3 1746) och ”Kongl. Maj:ts Ytterligare Nådiga Förordning, Angående Them, som olofligen och hemligen begifwa sig utur Riket.” (18/2 1768) i *Årstrycket*, via Lövgren 2000, s. 207.

³⁵ NAD.

³⁶ Carl von Linné: *Carl Linnæi Skånska Resa 1749*, Stockholm 1751.

Ordet förpassad är dock något förvirrande, eftersom termen förpassa även gällde gods som hanterades av tullen.

Fångförpassningar

Förflyttningar av fångar har sannolikt funnits lika länge som folk har satts bakom lås och bom. Men hur länge har förteckningar över sådana förflyttningar upprättats? Bland kungliga förordningar som berör fångförflyttningar finner vi från 1757 ”Kongl. Maj:ts nådige Bref Til Samtelige Landshöfdingarne, Angående Hwad som hädanefters bör i akt tagas wid Fångars Förpassningar”.³⁷ 1784 författade Göta hovrätt ett universal angående fångförpassningars författande och 1788 författade Vasa hovrätt tillika ett universal angående fångförteckningars och fångförpassningars inrättande.³⁸ I en förordning från 1819 angående sysslolösa och vanartiga personers insättande och hållande till arbete på allmänna arbetsinrättningar meddelas att de lösdrivare som tiggde eller straffades för tjuvnad och som dömdes till allmän arbetsinrättning skulle ha pass med signalement för färden dit.³⁹

Vid en sökning i Riksarkivets sökmotor Nationell ArkivDatabas (NAD) går det att finna enstaka förteckningar över fångförpassningar från 1780-talet, men från 1810-talet ökar antalet sådana förteckningar avsevärt. Handlingarna benämns fångförpassningar, fångskjutsar, fångtransporter och fångförflyttningar.

Gästgiveridagböcker

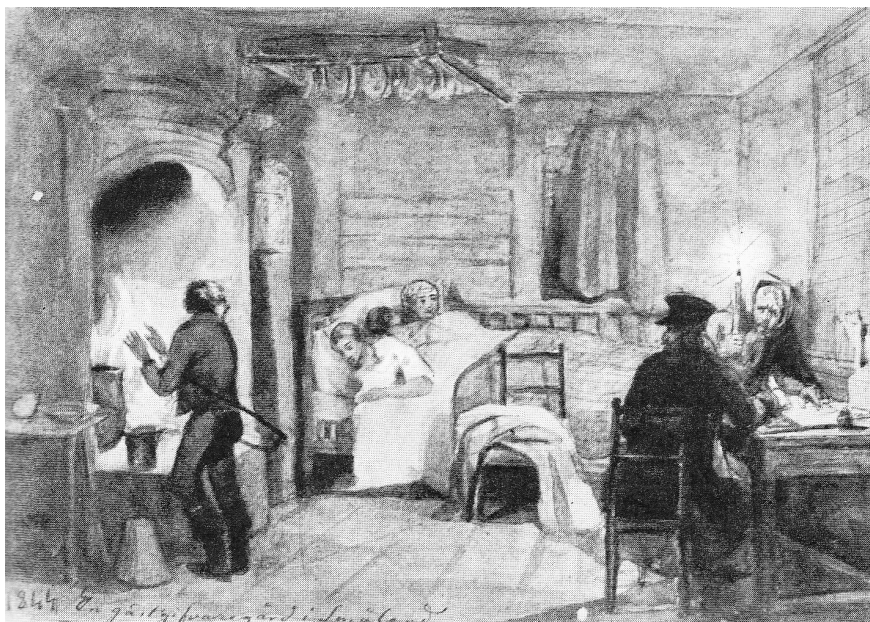
1762 utfärdade Kungl. Maj:t en förordning som givit oss ytterligare ett arkivmaterial rörande resor i äldre tider, nämligen ”Angående Thet, som hädanefters bör i ackttagas wid Giästgifware=Gårdarne i Riket”.⁴⁰ En dagbok skulle tillställas alla gästgivare genom landshövdingen. Varje resande skulle skriva sitt namn i dagboken. Kunde han det ej, skulle hans identitet styrkas genom underskrift.

³⁷ *Årstrycket* (27/10 1757).

³⁸ ”Universal, angående fånge-förpassningars författande.” (15/6 1784) och ”Universal, angående Fänge-förteckningars och förpassningars inrättande.” (9/6 1788) i *Årstrycket*.

³⁹ ”Kongl. Maj:ts Nådiga Förordning, Angående Sysslolöse och wanartige personers insättande och hållande till arbete å de allmänna Arbets-Inrättningarne i Carlscrona och Wadstena” i *Årstrycket* (31/8 1819).

⁴⁰ ”Kongl. Maj:ts Nådige Förordning, Angående Thet, som hädanefters bör i ackttagas wid Giästgifware-Gårdarne i Riket, til förekommande af allehanda olägenheter samt hinder och uppehåll för resande.” i *Årstrycket* (22/6 1762).

Svenska folket genom tiderna (red. Ewert Wrangel), del 10 (1939), s. 259.

En kväll i en gästgivargård i Småland. Hållkarlen värmer sig vid den öppna spisen, tre gäster ligger i en säng och en nyanländ skriver in sig i dagboken. Akvarell av Fritz von Dardel 1844, Nordiska museet.

Vid varje månadsslut skulle gästgivaren lämna dagboken till kronobetjänt eller landsfiskal varvid denne inom åtta dagar skulle sända den vidare till landshövdingen. Gästgiveridagböckerna är spännande källmaterial i den mån de finns bevarade, inte minst för att man där kan finna personers egna namnteckningar. Inom vissa områden finns bevarat gästgiveridagböcker från senare delen av 1760-talet och några år framåt, men många gånger täcker dessa just korta tidsperioder på några få, kanske tio år. Kanske speglar dessa bevarade gästgiveridagböcker för en kort period från tiden då kungörelsen utfärdades ambitionen att införa gästgiveridagböckerna, samla in dem varje månad och att bevara dem. Men kanske var det en ambition som inte höll i sig. Vid sökning i NAD förefaller Göteborgs och Bohus län samt Kopparbergs län vara undantagen. Gästgiveridagböcker ser där ut att finnas relativt komplett bevarade från sent 1700-tal och framåt. Generellt över landet finns gästgiveridagböcker bevarade med start några årtionden in på 1800-talet.⁴¹

⁴¹ Detta vid sökning i NAD 2012. Åter vill jag påminna om att vid tidpunkten för denna sökning viktiga arkiv saknades i NAD. Se not. 1.

Passsystemet når en hög ambitionsnivå

Under de avslutande årtiondena på 1700-talet utfärdades ytterligare kungliga förordningar, förbud m. m. rörande regelverket kring passen och dess efterlevnad.⁴² Kontrollen av resor över rikets gränser fortsatte att vara en central strävan. Vid denna tid rådde politisk oro i Europa och i Sverige. Den franska revolutionen och Napoleonkrigen skakade om nationerna och politiska omvälvningar stod för dörren. 1809 fick Sverige en ny regeringsform och 1810 valdes vid riksdagen i Örebro Jean Baptiste Bernadotte till landets nye tronarvinge. Bernadottes första tio år i Sverige kantades av militärt engagemang och Sveriges personalunion med Norge. Politisk oro ökar maktens önskan att utöva kontroll. Återigen blev detta tydligt i utfärdandet av nya bestämmelser som beskar människors möjligheter att färdas fritt.

Som en fortsättning på 1700-talets strävan efter kontroll över "löst" folk kan man konstatera att 1800-talets förordningar och påbud kring resandet mer eller mindre dominerades av kontrollen över obesuttna. Befolkningen växte och hade många gånger svårt att försörja sig. Lövgren har studerat den politiska debatten under denna tid och konstaterar att man via de fyra ståndens motioner kan se att samtidigt som borgar- och adelsstånden under 1800-talets gång till stor del såg passbestämmelserna som en hämsko på näringslivet, såg präst- och bondestånden samt i viss mån adeln dem främst som ett medel att hantera problemen med den växande "lösa" befolkningen.⁴³ Passförfattningarna

⁴² "Kongl. Maj:ts Ytterligare Nådiga Förordning, Angående Them, som olofligen och hemligen begifwa sig utur Riket." (18/2 1768), "Kongl. Maj:ts Nådiga Kungörelse, Angående Straff för the Civile Ämbetsmän, med Kongl. Maj:ts Nådiga Fullmakt, som, utan Kongl. Maj:ts Nådiga tilstånd, begifwa sig til Utrikes ort, och ther längre tid uppehålla." (17/3 1780), "Öfwer-Ståthållare-Embetets Kungörelse, Angående Then skyldighet, i anseende til Förpassning, som the af Almogen omkring Borås hädanefter böra i akt taga, så framt the Gårdfari handel måge så idka." (17/7 1788), "Öfwer-Ståthållare-Embetets Kungörelse, Om Resandes skyldighet at med Öfwer-Ståthållare-Embetets Resepass sig förse." (28/12 1791), "Kongl. Maj:ts och Rikens Commerce-Collegii Kungörelse, Angående Förbud för Coopvaerdie-Capitainer at, ifrån Swenska och Finska Hamnar, såsom Passagerare emottaga och til fremmande orter öfwerföra oförpassade personer." (28/11 1792), "Kongl. Maj:ts och Rikets Cantzli-Collegii Kungörelse, Angående Deras skyldighet som til Kongl. Maj:t eller Hans Kongl. Höghet Hertigen af Södermanland inlemna några ansökningar eller åstunda warda med Kongl. Maj:ts Höga Rese-Pass förse." (11/11 1794), "Kongl. maj:ts nådiga Kungörelse, Rörande Deras skyldighet, hwilka Utrikes Resor företaga, at förse sig med wederbörliga Pass." (17/4 1795) och "Kongl. Maj:ts och Rikets Commerce-Collegii Kungörelse, Angående Förpassningar för Borgare och deras Betjente samt Skepps-Besättning, som ämna sig til utrikes orter." (1/6 1801) i *Årstrycket*.

⁴³ Lövgren 2000, s. 212.

handlade till stor del om hur man skulle klara försörjningen av en snabbt växande grupp obesuttna i ett samhälle utan överflöd.⁴⁴

Det påbud som utfärdades den 14 augusti 1812 är i särklass ambitiöst i sin kontroll.⁴⁵ Detta kungliga påbud "Om Resandes skyldighet, at med behörigt Pass wara försedde, samt hwad derwid bör iakttagas" innehöll inte bara utökade krav på vilka uppgifter som skulle anges i passet utan förutsatte därtill en omfattande administration för att utfärda pass och att kontrollera passinnehav. Om bakgrunden till detta påbud får vi en uppfattning i dess ingress: "At som tid efter annan inträffade händelser öfwertygat Oss om nödwändigheten af en mera utsträckt och alfvarsam tillsyn öfwer Resande, än hittills i allmänhet varit iakttagen; Altså hafve Wi i Nåder ansett nödigt, at härigenom följande tils vidare stadga och förordna [...]". Lövgren redovisar från riksdagens protokoll en begäran från ständerna om strängare restriktioner i fråga om pass åt kringvandrande småförsäljare, främst tartarer (tattare), zigenare och annat "löst" folk.⁴⁶

Påbudet var giltigt under en period på 48 år. De arkivhandlingar som administrerandet av dess bestämmelser alstrade utgör sannolikt över hälften av de källor rörande pass som idag återfinns i arkiven, om inte mer. Påbudet är därmed ett viktigt dokument i det svenska passväsendets historia. Vilka bestämmelser innehåller då påbudet?

Vem behövde pass?

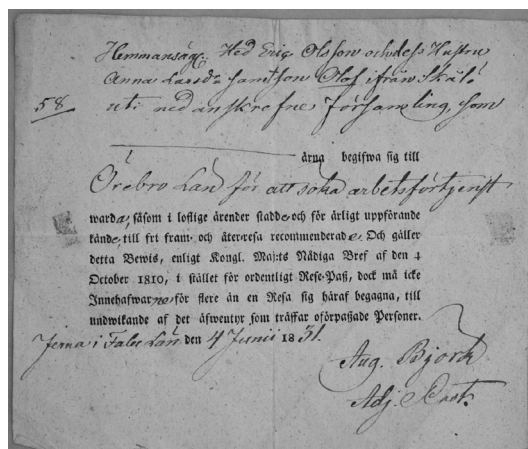
"En hwar Resande" var skyldig att vara försedd med pass. Det innebär i korthet: alla. Men undantag fanns. Allmogen fick i stället för pass, i enlighet med äldre bestämmelser, resa med ett "bevis", även kallat "prästbevis".⁴⁷ Samtidigt kan vi när vi studerar källmaterialet konstatera att det nu på 1800-talet inte var så tvära skott mellan reguljära inrikes pass och allmogens prästbevis. I bevarade passjournaler går det att finna en hel del personer ur allmogen.

⁴⁴ Lövgren 2000, s. 216.

⁴⁵ "Kongl. Maj:ts Nådiga Påbud Om Resandes skyldighet, at med behörigt Pass wara försedde, samt hwad derwid bör iakttagas." i *Ärstrycket* (14/8 1812).

⁴⁶ Lövgren 2000, s. 210.

⁴⁷ § 6 i "Kongl. Maj:ts Nådiga Kungörelse, angående hwad wid utfärdandet af Pass åt lösdrifware, samt gifte personer som tillhöra de arbetande classerne och icke äro bofaste, iakttagas bör." i *Ärstrycket* (18/5 1824).

Hemmansägaren Hed Eric Olsson och dess hustru Anna Larsdotter samt son Olof från Skälö i Järna socken i Dalarna skulle resa till Örebro län för att söka arbetsförtjänst. Resebevis för allmogen 4 juni 1831 ur Vadstena landsarkiv, Norrköpings poliskammars arkiv F IV a vol. 1.

För vilka resor skulle pass utfärdas?

För att kunna förstå när jag i min släktforskning skall använda mig av källmaterialet kring pass behöver jag förstå för vilka resor pass utfärdades. Vad definierade man på den här tiden som en resa och hur definierades en resa i det kungliga påbudet? Någon definition ges dessvärre inte. Men en fruktbar tanke är att reflektera över skillnaden mellan en resa och en flytt. Vid en flytt ändrades skattskrivningsorten, vid en resa var man fortfarande skattskrivnen på samma ort som tidigare, man reste med – i princip – avsikt att återvända. En resa hade därtill ett syfte. Alltså har vi två alternativa tolkningar på händelsen när en person gav sig av från hemorten: antingen flyttade hon, eller så företog hon en resa. Flytten krävde en flyttattest, resan ett pass – och de olika alternativen finns registrerade i olika källor. Denna åtskillnad är viktig för här kan vi komma flera av de släktingar som vi räknar som "försvunna" på spåren. Om de erhållit pass för resa (inte tagit ut flyttattest) men inte återvänt från sin resa utan blivit kvar på annan ort, då saknar vi dem kanske i utflyttningslängden men kan med lite tur återfinna dem i passjournaler med flera källor.

Men för hur långa resor skall jag söka mina släktingar i passkällorna? I påbudets § 2 meddelas att undantagna från passkravet var de "som til sina

personer äro allmänt kände i den ort, der resan sker". Riktlinjerna i påbudet är alltså att pass fordrades för resor bortom där man var allmänt känd. Återigen är påbudet inte så tydligt, regeln ger utrymme för tolkning. En viss hjälp med förståelsen för när pass utfärdades och när de inte utfärdades kan vi få om vi använder bevarade passjournaler som måttstock. I passen (och passjournalen) skulle anges passets giltighetstid. Giltighetstiden talar om hur lång tid resan fick ta. Få pass utfärdades med kortare giltighetstid än en vecka. Av det förstår vi att en resa en–två–tre socknar bort, kanske till en nära släktings dop, inte var en resa som krävde pass. Det gjorde däremot en resa till marknaden för att sälja sitt hantverk, eller till storstaden för att söka tjänst.

Vilka uppgifter skulle passet innehålla?

Det som skulle anges i passet var den resandes namn, hans ämbete, tjänst eller yrke, stället varifrån han kom, vägen han skulle färdas, den eller de orter på vilka han fick uppehålla sig och dit han ämnade bege sig, samt passets giltighetstid. Om passtagaren inte var ämbetsman, tjänsteman, bofast eller borgare skulle därtill den resandes ålder, samt kort beskrivning av de huvuddrag i hans utseende som gjorde honom igenkännelig, anges. Här hittar vi alltså drängar, pigor, sjömän, gesäller, personer ur resandesläkter med flera. Samma sak gällde även de flesta utlänningar. Beskrivningar av utseende innebar som regel att den som utfärdade passet angav ögonfärg, hårfärg, längd och därtill någon gång något utmärkande drag, som till exempel "spetsig haka", "framåtlutande gång" eller "blind".

Pass fick utfärdas för mer än en person. Vanligt var ett gemensamt pass för en mindre grupp som reste tillsammans, det kunde vara brukspatron med hustru, två döttrar, piga och betjänt, eller kanske en mamsell "med syster". I flera av dessa fall anges inte samtliga personer vid namn.

De olika förutsättningarna för "hög" och "låg" är påfallande synliga i 1812 års påbud. De som inte var ämbetsmän, tjänstemän, bofasta eller borgare skulle beskrivas till ålder och utseende, övriga resenärer var mer betrodda och där fordrades inte dessa uppgifter. De som utfärdade pass kunde därtill "i anseende til wisse personer, mer eller mindre utsträcka den Resandes rättighet, at i Riket färdas, samt äfwen åt kände och säkre Swenske personer meddela sådane Pass, som gälla för obestämd tid och för hwad Ort inom Riket, hwarest den Resande sig uppehåller". Vanligt var för "kände och säkre Swenske personer" pass vars giltighetstid var ett halvt eller ett år, och som gällde för valfria orter inom riket.

Vem skulle utfärda pass?

De som skulle utfärda passen var statsministern för utrikes ärenden, överståthållaren i Stockholm för dem som reste från Stockholms stad, landshövdingarna för länen, magistraterna för städerna, posteringschefer vid gränsorterna (de som anlände till landet med pass från utlandet fick nytt, inrikes pass, vid gränsen) samt regementscheferna för soldater som gick på permission.

Nytt i detta påbud var att passen skulle vara tryckta. Beslutet gjorde att det nu blev svårare att förfälska pass, något som ju inte varit helt ovanligt tidigare.

Vem skulle kontrollera passinnehav?

I påbudet anges vilka det ”i synnerhet” ålåg att tillse att ingen obehörig färdades utan pass, nämligen kronobetjänter, fiskaler och gästgivare. För skeppare gällde att vid ankomst till hamn genast anmäla de passagerare han haft med ombord; vid ankomst till Stockholm hos poliskammaren, till övriga städer hos magistraterna och på landet hos kronobetjäningen.

Dokumentationen

Tacksamt för oss som släktforskar i dag är att all den information som skulle anges i passet även skulle dokumenteras i en förteckning över utfärdade pass, en så kallad passjournal. Detta var inget nytt för denna tid, men fler journaler har bevarats från den period som inleddes med detta påbud än från 1700-talet. Den myckna information som skulle dokumenteras i journalerna och den förhållandevis stora mängd journaler som finns bevarade gör dem till en central källa vid forskningen om resandet i äldre tider. Spännande är, att när det går att återfinna både pass och passjournal för en person och en resa kan vi utföra samma avstämning mot källorna som myndigheterna förr. Dubbla källor ökar också sannolikheten att en persons resa förr överhuvudtaget finns dokumenterad.

Kontrollmöjligheten, att stämma av uppgifter mot varandra, var dock än mer omfattande. Efter varje månadsslut skulle utfärdande myndighet göra ett utdrag ur den gångna månadens passjournal (återigen med samtliga uppgifter som angavs i passet) och sända detta utdrag till Justitiekanslern i Stockholm. Slutligen skulle samma uppgifter om varje person och varje resa skickas till landshövdingarna i de län dit de resande under den gångna månaden blivit

förpassade. I den mån detta påbud följdes och i den mån dokumentationen bevarats finns alltså möjlighet i dag att återfinna samma passuppgifter i inte mindre än fyra olika källor.

Tilläggas bör att många myndigheter förde journaler över uppvisade pass. Dessa är i mindre utsträckning bevarade, men existerar. Med dem ökar sannolikheten att återfinna en person och dennes resa ytterligare.

Den höga ambitionsnivån fascinerar. Den för tankarna till den tid vi nu lever i snarare än till år 1812. I datorns värld är den här typen av informationshantering inte anmärkningsvärd, med säkerhetskopior och gruppmejl är den både logisk och lätthanterlig, men 1812 var den det knappast. En följdfråga blir: gick den höga kontrollnivån verkligen att genomdriva, efterföljdes den? I början av perioden går det att finna exempel på tjänstemän som sorgfälligt har följt påbudets regler. I ett till Justitiekanslern insänt utdrag ur passjournal från Västerviks magistrat gällande mars 1813 finner vi inte mindre än 15 kolumner för alla de uppgifter som skulle redovisas, med rubriker strikt citerade från konungens nådiga påbud. Hela uppställningen med linjer som särskiljer de 15 kolumnerna är prydligt utförd för hand, ett nog så tidsödande arbete. Men det finns också exempel på journalutdrag som innehåller mer summariska uppgifter om den resande och hans resa. I en passjournal från Söderköpings magistrat samma månad redovisas i löpande text inkom ett utfärdat pass, åt "FältRevisorn Anders Holmberg till Stockholm". Här saknas både angivande om datum då passet utfärdades, resenärens hemort, vägen fältrevisorn skulle färdas samt passets giltighetstid.

Sanningen är nog den att det var lite si och så med efterföljandet av kungens påbud. I Justitiekanslerns arkiv där de insända passjournalutdragen förvaras kan vi konstatera att det redan inledningsvis för perioden 1812–1860 saknas utdrag från två län, nämligen Jämtlands län och Gotlands län, och från Kalmar län finns bara sporadiska utdrag. Vi kan också konstatera hur efterlevnaden minskade över åren. Ju längre fram vi kommer i tiden desto färre utdrag har sänts in. Serien som borde ha omfattat hela tidsperioden 1812–1860 avslutas 1848; därefter var insända utdrag så få att de i stället finns insorterade i Justitiekanslerns huvudbok. En rimlig förklaring till denna utveckling är att ju mer resandet ökade desto mer krävande blev det att efterfölja de administrativa bestämmelserna i påbudet.

Lokala bestämmelser om "anmälda resande"

Överståthållarämbetet i Stockholm – den högsta civila förvaltningsmyndigheten för Stockholms stad – utfärdade 1806 en kungörelse som beskar människors rörelsefrihet men som inte i sig är en del av passväsendet. Det handlade i stället om att visst folk skulle anmälas, inrapporteras, nämligen: hyresfolk när de infann sig för att härbärgeras eller när de bytte husrum, tjänstefolk och andra personer när de bytte tjänster eller boningsställen, främmande tjänstehjon, arbetare och "okänt och löst folk".⁴⁸ En förnyelse av denna kungörelse utfärdades 1817, nu med den rätt neutrala titeln "om Anmälan af hitkommande Resande". Överståthållaren ville "till full kraft och werkan uplifwa" vad kungörelsen från 1806 stadgat. Alla som härbärgerade resande över natt var skyldiga att hos Överståthållarämbetet anmäla dessa, oavsett stånd och villkor. Anmälan skulle ske genom en skriftlig anmälningssedel undertecknad av värden, innehållande gästens ämbete, tjänst eller yrke, dopnamn, tillnamn, hemvist, orten varifrån ankomsten skett, ankomsttimmen och härbärgat. Med anmälningssedeln skulle följa den resandes pass. Passet förvarades hos överståthållaren tills det var dags för den resande att fortsätta sin resa. Om den som upplät boningsrum till resande tog emot tjänst- och arbetssökande personer skulle han själv svara för att inställa de anlända personligen hos Överståthållareämbetet. Skeppare ålåg det att anmäla eventuella passagerare. Stadens fiskaler och polis var de som skulle "hålla en vaksam hand" över efterlevnaden.

Dessa kungörelser gällde staden Stockholm. För vilka städer liknande bestämmelser fanns och under vilka tidsperioder saknas det mig veterligt en kartläggning över. Men praktiken att kontrollera dem som övernattade i en stad fanns i flera svenska städer. Polisen registrerade de resande i listor över "anmälda resande". Några sådana finns bevarade och återfinns i magistraters eller poliskammars arkiv. En förnämlig sådan serie finns till exempel för Norrköping och löper från 1822 till 1909.⁴⁹

⁴⁸ 27/3 1806, enligt "Öfwer-Ståthållare-Embetets förnyade Kungörelse om Anmälan af hitkommande Resande samt Hyresfolk, Tjenstfolk och andre Personer wid ombyten af boningsställen och tjänster." i *Årstrycket* (1/5 1817).

⁴⁹ Vadstena landsarkiv, Norrköpings poliskammars arkiv D III ba, Resandeliggare rörande svenskar.

Utdrag ur den här typen av listor finns kvar i en annan källa. Vanligt var att polisens listor användes för publicering i den lokala dagstidningen av namnen på de resande som övernattat i staden förliden natt. Några exempel:

Fahlu Weckoblad, Lördagen den 15 December 1821

Anmälde Resande:

Den 14 December: Assessor Tribler och Notarien Öngren från Stockholm samt Berghauptman af Forselles från Sala, bo hos Tracteuren Carlsson. – Fabriqueren Landin från Westerås, bor hos Ålderman Wejsenburg. – Lieutenant Arborelli från Stockholm bor hos Forslunds Enka. – Bokhållaren Almgren från Floda bor hos Hattmakaren Lund. – Mässings=Handlanden Bolander och Smides=Handlaren Nordström bo hos Fahnjunkaren Strandberg. – Jernhandlaren Sätthersten från Örebro och Per Asplund från Skultuna bo hos Enkan Lundbäck. – Ingenieurerne Thoring och Nyrén bo på Gästgifwaregården.

Norra Skåne 17 juni 1884 (Ängelholm)

Anmälde resande.

Hotel Thor.

Ha[n]dlanderna Edwin Anderson, Göteborg; S. Smith, d:o P. Gummeson, Ronneby; Gustaf Andersson, d:o P. Jahnson. Häggatorp; Emil Schmidt, Småland; J. Lazarus Hamburg; C. A. Petterson, Malmö; Amos, Köpenhamn; Apotekare R. Abrahamson, Höganäs; Domanintendent M. Borgström, Herrevadskloster; Landstingsman Ola Nilson, Ranseröd; Regementspastor Sam. Dahl, Ljungby.

Mer om kontrollen av "löst" folk under 1800-talet

Påbudet 1812 medförde den dittills mest omfattande kontrollen av resandet. Men ytterligare skärpta regler skulle tillkomma, åtminstone för vissa. Efter förnyad framställning från ständerna vid riksdagen 1823 med motioner i samtliga stånd, men flest i bonde- och prästestånden, om åtgärder för att förekomma tiggeri och extra fattigvård på grund av arbetslösa personers kringstrykande, utfärdades en sträng kungörelse 1824 "angående hwad wid utfärdandet af Pass

åt lösdrifware, samt gifte personer som tillhöra de arbetande classerne och icke äro bofaste, iakttagas bör”.⁵⁰ Med de nya bestämmelser som här meddelades skärptes kraven ytterligare för de som klassades som ”löst” folk. För att få ett pass beviljat för resa på egen hand skulle en icke bofast familjefar med kyrkorådsprotokoll kunna styrka att hustru och barn klarade sig ekonomiskt under hans frånvaro, annars måste han ta med familjen. Sundhetsbevis krävdes om den passökande uppehållit sig på ort med venerisk smitta eller koppsmitta. För lösdrivare skulle pass utfärdas bara om garantier fanns att resan skulle medföra försörjning. Frejd och – uttryckligen – resans ändamål skulle anges.⁵¹ När ett pass till någon ur nämnda grupper utfärdades av magistraten, skulle den sända en uppgift därom till landshövdingen. När landskansliet utfärdade ett dylikt pass, eller fick uppgift om ett meddelat ifrån magistrat, skulle det ”med omgående post” sända ett meddelande om detta till landshövdingen i det län vartill personen blivit förpassad. Vid riksdagen 1828–30 förde adels-, präste- och bondestånden fram frågan om vandrande personer ur de lägre klasserna. Deras pass var ofta inte ifyllda med alla de uppgifter som krävdes för just denna typ av resande och utgjorde därför inte tillräckligt bra underlag för kontrollen.⁵² Resultatet blev ett cirkulär som gick ut 1830 med påminnelse om 1824 års kungörelse.⁵³

Försvarslöshetsstadgor kom åren 1833 och 1846. Här angavs inte bara vilka som skulle tvingas till arbete och hur, utan också hur förpassning skulle ske under det att den försvarslöse letade efter sysselsättning. För den försvarslöse sades eftertryckligt i stadgan 1846 att även ett besök i angränsande socken eller stad på högst en veckas tid krävde skriftligt tillstånd som skulle medföras.⁵⁴ Ett tillägg till stadgorna om förpassning av försvarslösa kom 1853, där man ytterligare inskränkte rörelsemöjligheterna för den som inte lyckats få arbete under sin färd och som saknade pengar till sitt uppehälle. Kunde inte personen styrka att han skulle få arbete på närbelägen ort skulle han helt sonika återvända till hemorten.⁵⁵

⁵⁰ *Årstrycket* (18/5 1824).

⁵¹ Lövgren 2000, s. 204 och 206.

⁵² Lag- och Besvärs- och ekonomiutskottens betänkande nr 59 (1829) via Lövgren 2000, s. 211.

⁵³ ”Cirkulär till överståthållaren och landshövdingarna om iakttagande av kungörelsen 18/5 1824 om pass för lösdrivare [...]” (13/2 1830) via Lövgren 2000, s. 211.

⁵⁴ Lövgren 2000, s. 204.

⁵⁵ ”Kongl. Maj:ts kungörelse ang. tillägg till stadganderna om förpassning av försvarslösa.” (13/7 1853) via Lövgren 2000, s. 204.

Gesäller var också en grupp som inte alltid sågs så väl. Före skråtvångets avskaffande 1846 debatterades i decennier deras förhållande till sina mästare och regleringen av deras arbetsvillkor. Upprepade gånger framfördes klagomål, främst i präste- och bondestånden, över att gesällerna under sina vandringar tiggde, stal, krävde fattigvårdshjälp, var allmänt oordentliga och spred smittosamma sjukdomar. Vid riksdagen 1840–41 motionerade personer ur bondeståndet om att gesällvandring helt skulle förbjudas. Borgarståndet månade förstås om gesällerna och kom med en motion om skydd för dem mot godtycklig behandling. 1844 kom så en förordning ”till inskränkande och ordnande af Gesällvandringen” som stadgade att en gesäll i fortsättningen skulle ha en särskild gesällbok där noggranna anteckningar skulle föras om hans personuppgifter och anställningar.⁵⁶ Boken skulle uppvisas vid ansökan om pass för att styrka att tidigare arbete slutats i god ordning och på avtalad tid. Pass skulle endast ges för resa till viss angiven ort, det skulle ange väg och tid, tiden resan fick ta och färdvägen, varifrån avvikelse inte fick ske. Gesällen fick inte heller ”genom tiggande eller pockande söka förskaffa sig mat eller herberge, eller på annat sätt beswära allmänheten”. Tidigare hade gesällernas pass utformats efter principen om en friare vandring.⁵⁷

Passtvänet upphävs ... för nästan alla

Efter mångårigt motionerande och debatterande i riksdagen kom 1860 en förordning ”om upphäfwande af skyldigheten för resande att vara försedda med pass”.⁵⁸ Med denna förordning upphävdes påbudet från 1812, kungörelsen från 1824, förordning från 1811 angående utländska resande och förordningen från 1844 ”ock allt hwad i öfrigt finnes stadgadt i fråga om pass för resande”. Några undantag kvarstod dock. De som vägrade uppge riktig information om sig själva och sin resa eller misstänktes för lögn skulle inställas hos Kungl. Maj:ts befallningshavande. För försvarslösa personer och för dem som förpassades från straffarbetsfängelse eller allmän arbetsinrättning kvarstod tidigare passkrav oförändrade. För dem som idkade handel under resa fortsatte tidigare bestämmelser också att gälla, nämligen att deras pass skulle innefatta ett intyg om rättigheten att bedriva handel. I en ny förordning fyra år senare kom detta att

⁵⁶ ”Kongl. Maj:ts Nådiga Förordning till inskränkande och ordnande af Gesällvandringen”, SFS (Svensk författningssamling) 1844:2 (16/1 1844).

⁵⁷ Lövgren 2000, s. 204 och 211f.

⁵⁸ ”Kongl. Maj:ts nådiga Förordning om upphäfwande af skyldigheten för resande att vara försedda med pass”, SFS 1860:34 (21/9 1860).

utgöras av ”för ändamålet utfärdat pass” eller intyg om anmälan till myndighet om verksamheten. Det viktiga var att personen var välfrejdad och myndig.

Försvarslöshetsstadgan upphävdes 1885. Efter det gällde att den som ertappades med upprepat lösdriveri kunde bli föremål för förpassning, antingen till hemorten för fattigvård eller efter avtjänat tvångsarbete till hemkommunen. När så skedde kvarstod lika stränga bestämmelser som före 1860 vad gällde färdväg, tid, färd sätt samt anmälan vid framkomsten.⁵⁹

Hur kom det sig att passtvangen upphävdes?

Lövgren beskriver den politiska debatt som föregick passkravets avskaffande. Parallellt med att de obesuttnas rörelsefrihet successivt begränsades mer och mer höjdes röster inom politiken för större rörelsefrihet. Framstötar härom kom vid de liberala riksdagarna 1823 och 1840–1841. Vid 1823 års riksdag framhöll en motionär i adelsståndet att passbestämmelserna för utlänningar var så omständiga att de stred mot landets kommersiella intressen. Handelshusen behövde skyndsamma kommunikationer.⁶⁰ Vid 1840–1841 års riksdag lades en motion med liknande innebörd från borgarståndet. Man önskade lättnad för såväl utlänningar som reste in i landet som för svenskar som ville resa till utlandet eller bosätta sig där. Vid riksdagen 1856–1858 inlämnades en radikal motion av en handels- och industriman från Göteborg: avskaffa alla resepass för såväl resor inom landet som till och från! Passförfattningarna fyller inget ändamål, förklarade han: många blundar för dem; bedragare ser alltid till att ha pass; rättrådiga, däremot, som underlåtit att skaffa sig pass kan råka illa ut hos gästgivare och hållkarlar; brottslingar avslöjas bättre med hjälp av den elektriska telegrafen (telegrafnätet byggdes ut vid den här tiden); de nya kommunikationerna medför fler resande; ämbetsmännen betungas i onödan!⁶¹ Passfrågorna debatterades nu flitigt. En annan röst vid samma riksdag förklarade: ”Det ligger för den fria medborgaren i ett fritt samhälle något förnärmande, för att inte säga skymfligt, däruti att, genom lagstiftningen, hinder skola uppställas emot den naturliga rätt envar, som icke är om någon brottslighet förvunnen, bör äga, att, även utan pass, få resa varthän han behagar.” Nya röster uttryckte liknande argument för den enskildes frihet vid riksdagen 1859–1860, nämligen att det var generande för den enskilde att bli förhörd och misstänkt.⁶²

⁵⁹ SFS 18/6 1864 §§2 och 9. via Lövgren 2000, s. 215.

⁶⁰ Lövgren 2000, s. 208.

⁶¹ Borgarståndets prot., Bil. nr 218 via Lövgren 2000, s. 209f.

⁶² Creutz, Adelsns prot. 1/12 1859 via Lövgren 2000, s. 216.

Stora tekniska omvälvningar skedde under 1800-talet och kanske främst vid dess mitt. Göta kanal byggdes, järnvägen likaså, ångbåten blev ett vanligt färdmedel och telegrafen introducerades. I det här läget blev det mer och mer ohållbart att hålla fast vid tidigare bestämmelser om pass inom riket. Med en ökad konsensus beslutades vid riksdagen 1860–1861 om passtvángets upphävande, både för inrikes och utrikes resor.

Det kan vara svårt att tänka sig att passen mer eller mindre helt försvann för samtliga resor, såväl inrikes som utrikes. Behövde då de som utvandrade till USA inga pass? Nej, så var det verkligheten. Många av våra Amerikaresenärer gick till prästen för att få en flyttattest, men något krav på en sådan fanns inte, och den kom sannolikt inte till användning. Men möjligheten att erhålla pass kvarstod. Efter 1860 fick den som begärde det ett pass och då som en legitimationshandling. Vid resa till land som krävde pass gick det förstås också att få ett sådant utfärdat.⁶²

Pass för utrikes resor återkom 1914, i samband med första världskriget.⁶³

Kommentarer till källmaterialet

Handlingar från passväsendet, kontroll över resande (gästgiveridagböcker och listor över anmälda resande) samt handlingar som dokumenterat fångförpassningar är arkivmaterial som i äldre tider stundtals har gallrats ut. Kanske har det uppfattats som arbetsmaterial och därför mindre intressant att bevara. Detta medför att beståndet av dessa källor idag är spretigt och har många luckor. Huvuddelen av källmaterialet återfinns på landsarkiven. Enskilda pass går därtill att finna i privata arkiv (inom arkivinstitution), i autografsamlingar och i privat ägo.

Källorna har haft det emot sig att de ruvar på uppgifter som är svåra att upptäcka. Om en person som är intressant för min forskning företagit en resa och fått ett pass utfärdat behöver jag känna till resan från annan källa för att överhuvudtaget få idén att börja söka. För att hitta rätt i passkällorna behöver jag veta när resan företogs och var den startade. Om jag har tur och själva passhandlingen finns bevarad behöver jag också veta vilken ort som var hans eller hennes slutmål, var passet kan ha lämnats in. För det mesta är det just dessa uppgifter vi saknar.

⁶² Lövgren 2000, s. 215.

⁶³ SFS 1914: 363.

Mer eller mindre varje släktforskare har i sin forskning personer som de förlorar spåret efter, som vid någon tidpunkt i historien verkar som uppslukade av jorden, spårlöst borta. De källor som här presenteras bär löfte om att finna sådana förlorade spår, tappade trådar, försvunna anor. Exempel på värdefulla fynd i dessa källor är de personer som fått pass för resa och därmed inte tagit ut flyttattest. De står inte att finna i församlingens utflyttningslängd men har på sin resa måhända blivit kvar på annan ort. Kanske anges i den nya församlingens husförhörlängd, i anmärkningskolumnen: "saknar attest". Kanske vet vi inte vilken den nya församlingen var, kanske har vi en lucka på ett antal år i vår kartläggning av personens levnadslopp innan han eller hon dyker upp igen. Andra exempel är personer som varit bofasta och som vi inte anat att de stundtals varit ute på resa. Kanske hade torparparet en binäring, ett hantverk, och for till marknaden för att sälja sina varor. Uppgifter om sådana resor står som regel inte nämnda i husförhörlängden men finns i passjournalerna. Vi kan här för första gången upptäcka parets binäring. Ytterligare exempel är personer som reser mycket och som är svåra att följa. Personer av resandesläkt, knallare, artister, gesäller, lumpsamlare med flera personer är personer som är vanligt förekommande i passhandlingarna.

Pass i historisk tid liknade inte dagens pass till sin funktion. Idag är passet en identitetshandling som gör att jag kan företa resor till utlandet och som har en giltighetstid över ett antal år. Passet förr var myndighetens tillåtelse att utföra en viss resa med ett specifikt syfte.

Det källmaterial som bevarats är spretigt och har luckor. Men det är samtidigt omfattande. Källornas otillgänglighet har inneburit att de är lite använda. Vid fotografering av de passjournalutdrag som finns i Justitiekanslerns arkiv på Riksarkivet har undertecknad flera gånger stannat upp i vördnad inför historiens närvaro när jag öppnat ett häfte med insända passuppgifter och uppslaget varit fyllt av små svarta sandkorn, samma sandkorn som användes för nästan 200 år sedan för att få bläcket i passjournalutdraget att torka. Närvaron av de små sandkornen vittnar om hur lite använt källmaterialet är.

För att göra källorna och all den information som göms i dem mer tillgängligt är ett sökbart personregister ett angeläget önskemål. Inom Genealogiska Föreningens projekt Inrikes pass håller detta på att bli verklighet. Projektet initierades 2010 och börjar nu stabilisera sig med utökad kapacitet för fotografering av arkivkällor och med ett pågående registreringsarbete av personuppgifter – upprättande av ett sökbart personregister. Föreningen välkomnar ständigt nya frivilliga som vill bidra i arbetet.

Ordlista

Folkpass. Namnlista på fartygsbesättning.

Förpassning. Att få ett pass beviljat för resa, att uppvisa sitt pass och få tillåtelse till fortsatt resa. Lägg märke till att ordet inte var negativt laddat förr på det sätt som det är i dag.

Landpass. Se *Passjournal*.

Lumpsamlarpass. Se *Passjournal*.

Marknadspass. Se *Passjournal*.

Passansökan. Förr vanligen en handskriven lapp där arbetsgivare ger sitt godkännande till en anställds resa. Men ansökan kan också ha formen av ett intyg som stärker personens godaandel, exempelvis uppgift om (avslutad) anställning, skuldfrihet, god frejd.

Passhandlingar. Vanlig arkivbeteckning för pass och passansökningar.

Passjournal. En förteckning över pass. Vanligen över utfärdade pass, men passjournaler finns även över uppvisade pass. De utdrag ur passjournalerna som skulle sändas till Stockholm och Justitiekanslern bär i arkivförteckningen även benämningen passjournaler. Vissa myndigheter valde att upprätta olika passjournaler beroende på typ av pass. Det gör att vi i arkiven finner journaler över inte bara inrikes pass och utrikes pass utan även exempelvis lumpsamlarpass, marknadspass och sjöpass (här reguljära pass för fartygsbesättning och eventuella passagerare) och landpass (=reguljära pass).

Resebevis. Allmogen, det vill säga bondebefolkningen, fick resa utan pass men skulle i stället ha ett allmogens "bevis". Detta fick utfärdas av kyrkoherden.

Sjöpass. 1) Fram till 1830 ett slags pass som nyttjades av fartyg tillhöriga de riken som slutit fördrag med någon eller några av de så kallade barbareskstaterna för att skydda sig mot sjöröveri. Kallades även algeriskt pass, medelhavspass eller turkiskt pass. 2) Se även *Passjournal*.

Tullpass. Legitimationshandling vid fartygs resa till utlandet. Passet gäller fartyget och dess last.

HANS HANNER, f. 1958, leg. psykolog, Stockholm, är ledamot av Genealogiska Föreningens styrelse och ansvarig för projektet Inrikes pass.

ARKIV DIGITAL

Att släktforska är som att läsa den bästa av alla deckare
och veta att det spännande aldrig tar slut.

Dessutom är det Du själv som är huvudpersonen!

Släktforskare och historiker har länge slitit med dåliga mikrofilmer och mikrokort. Men när man någon gång sett en originalhandling på ett arkiv, så undrar man varför kopiorna inte kan se ut så - fullt läsbara.

Arkiv Digital erbjuder dig som släktforskare och historiskt intresserad att ta del av originalhandlingar. Vi fotograferar av de gamla original-handlingarna i färg med digitalkamera.

Detta ger helt andra möjligheter att läsa om dina förfäder på bästa möjliga sätt. Ta steget till dagens teknik och samtidigt steget tillbaka i tiden till dina förfäder. Svarta, svårlästa mikrokort eller digitaliserade mikrofilmer tillhör historien. Du kan på ett enkelt sätt få tillgång till handlingarna som de ser ut i verkligheten genom abonnemangstjänsten *AD OnLine*.

Du får ny kunskap om dina förfäder med våra bilder.

www.arkivdigital.se

Abonnemangspriser på *AD OnLine* från 135:- för en månad.

Febr. 18	Kärads höfdingen J. Frisfredt jemte Betjenten Bengt Gustaf Dalmers, 16 År gammal, Liten till vaaten, Ljus Hår och Ögon. bryn, Blå Ögon, liten rak näsa - rent uttal.	Till Christinhamn
19	Drängen Jonas Bengts son från Wäse Kärad, 27 År gammal, Me- delmåttig till vaaten, Ljust Hår, mörka Ögonbryn, Blå Ögon, rak näsa, rent uttal.	Genom Christinhamn och Örebro till Stockholm på hit åter på 2 månader.
21	Fattige Boktryckare Gefällen Cari Gustaf Normar, som med Kongl Öfverståthållare Embetet i Stockholm Pafs, under den 5 ^{te} October 1812, staldt på Lund, är nu hit kommit på sin resa till Stockholm, men i anseende där, till att Gasjet är utslitit, nytt Pafs begjardt. 33 År gammal Klen vaaxt, Ljusbruna Hår och Ögonbryn, Ljus blå Ögon, rak näsa - Salar Svenska och Finska.	Till Stockholm på ton dagars tid.
22	Afskedade Soldaten Paul Strid- berg, som nu kommer med Prästebetyg om god fräjd från Östmarks Loken detta Län, och ämnar åtfölja af sin 12 Årige son Eric, söka sin Hustru Lena Luswa, och i underdanighet an- hållor hos Kongl Maj: om något understöd, 46 År gammal, Lång, Ljusbruna Hår, Ljus Ögonbryn, rak platt näsa - Salar Svenska och Finska.	Genom Christinhamn och Örebro till Söder- manland och Stockholm på en månad.

En sida från en passjournal. Riksarkivet, Justitiekanslerämbetets arkiv EIIIc, pass-
journaler, volym 2, februari 1813, Värmland läns landskansli.